

УДК: 390.81.2

DOI 10.33514/1694-7851-2024-1-250-256

Мамбетакунова Н.Б.

магистрант

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Бишкек ш.

ТАБЫПЧЫЛЫК КЫЛЫМДАРДЫ КАРЫТКАН ЭЛДИК ТАЖРЫЙБА

Аннотация: Бул макалада авторлор элдик же салттуу эмес медицинанын ооруларды дарылоонун элдик элдик табыпчылык эл топтогон жана муундан муунга өткөн эмпирикалык билимдердин бири катары талдоого алынган. Дүйнөдөгү эң байыркы элдердин бири болгон кыргыздар кылымдар бою эмпирикалык жол менен ар кандай ооруларды айыктырууга жөндөмдүү жогорку натыйжалуу жана дары-дармек каражаттарын иштеп чыгышкан жана бул дары-дармектерди туура колдоно алышкандыгы белгиленген. комплекси окуу программаларынын өзгөчөлүктөрүн талдоого алган. Автордун пикири боюнча элдик медицинанын жана ветеринариянын негизин түзгөн өсүмдүктөр жана чөптөр колдонулган. Дары өсүмдүктөрүнөн алынган чийки зат порошок, кайнатма, инфузия түрүндө, кээде дары чөптөрдөн сыгылган дары майлары же ширеси катары кеңири колдонулган. Ошентип, кыргыздар кылымдар бою жаныбарларга байкоо жүргүзүп келишкен, бул аларга кээ бир оорулардын алдын алуу жана дарылоо чараларын жана ыкмаларын иштеп чыгууга мүмкүндүк бергендиги белгиленген. Кыргыздардын салттуу дарылоосу эмпирикалык жана илимий мүнөздөгү ата-бабаларыбыздын бул маалыматтар оозеки түрүндө биздин күнгө чейин жетти деген пикирге келген.

Макалада, Кыргыздардын ар түрдүү мейкиндиктеги кунумдук жашоосу салттуу дарылоосу актуалдуулугун жоготпогон жана көчмөн коомдордун тарыхындагы өзгөчөлөнгөн маселелердин бири катары кабылдангандыгы тастыкталган.

Негизги сөздөр: көчмөн, табыпчылык, элдик медицина, тажрыйба, дары-дармек, адам, табигат, чөйрө, мал-чарба, илдет

Мамбетакунова Н.Б.

магистрант

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

г. Бишкек

ЗНАХАРСТВО КАК МНОГОВЕКОВАЯ НАРОДНАЯ ПРАКТИКА

Аннотация: Аннотация: В этой статье авторы анализируют народную или нетрадиционную медицину как одно из эмпирических знаний, накопленных народом и передаваемых из поколения в поколение в области лечения болезней. Кыргызы, один из древнейших народов мира, на протяжении веков эмпирически разрабатывали высокоэффективные и лекарственные средства, способные излечивать различные заболевания, и анализировали их на предмет их способности правильно использовать. По мнению автора, использовались растения и травы, которые легли в основу народной медицины и ветеринарии. Сырье, полученное из лекарственных растений, широко применялось в виде порошка, отвара, настоя, иногда в виде лекарственных масел или сока, отжатого из лекарственных трав. Таким образом, кыргызы веками наблюдали за животными, что позволило им разработать меры и методы профилактики и лечения некоторых заболеваний. Традиционное отношение кыргызов носит эмпирический и научный характер, при этом считается, что эти сведения наших предков дошли до наших дней в устной форме.

В статье обосновано, что традиционная трактовка повседневной жизни кыргызов в разных пространствах не потеряла своей актуальности и воспринимается как одна из особых проблем в истории кочевых обществ.

Ключевые слова: кочевники, целительство, народная медицина, опыт, медицина, человек, природа, окружающая среда, домашний скот, болезнь.

Mambetakunova N.B.

Master's student

Kyrgyz State University named after. I. Arbaev

Bishkek c.

QUACKERY AS A CENTURIES-OLD FOLK PRACTICE

Annotation: In this article, the authors analyze folk or alternative medicine as one of the empirical knowledge accumulated by the people and passed down from generation to generation in the field of disease treatment. The Kyrgyz, one of the oldest peoples in the world, have been empirically developing highly effective and medicinal products capable of curing various diseases for centuries and analyzing them for their ability to use them correctly. According to the author, plants and herbs were used, which formed the basis of traditional medicine and veterinary medicine. Raw materials obtained from medicinal plants were widely used in the form of powder, decoction, infusion, sometimes in the form of medicinal oils or juice squeezed from medicinal herbs. Thus, the Kyrgyz have been observing animals for centuries, which allowed them to develop measures and methods for the prevention and treatment of certain diseases. The traditional attitude of the Kyrgyz is empirical and scientific in nature, and it is believed that this information of our ancestors has reached our days in oral form.

The article confirms that the traditional interpretation of the daily life of the Kyrgyz in different spaces has not lost its relevance and is perceived as one of the special problems in the history of nomadic societies.

Keywords: Key words: nomads, healing, traditional medicine, experience, veterinary medicine, man, nature, environment, livestock, disease.

Элдик табыпчылык— ооруларды диагностикалоо жана дарылоо үчүн пайдаланылуучу эл топтогон жана муундан муунга өткөн эмпирикалык билимдердин комплекси. Натыйжалуулугу жана коопсуздугу далилденген элдик медицина методдорунун бир бөлүгү заманбап медицина тарабынан кабыл алынышы мүмкүн [1, 12-б.]. Элдик медицина сыйкырдуу, эзотерикалык жана "альтернативдүү" элементтерди камтышы мүмкүн [1, 15-б.]. Элдик медицина термининен тышкары, салттуу медицина деген мааниде да кездешет. Элдик медицинанын жетишкендиктери катары, дүйнөлүк саламаттыкты сактоо уюму тарабынан: кытай медицинасы, Индия аюрведасы, унани Араб медицинасы жана жергиликтүү калктардын медицинасынын түрлөрүн да эсептелиши керектигин белгилеп кеткен. Көпчүлүк учурда, медицина улуттук саламаттыкты сактоо тутумуна кирбеген, аны көбүнчө кошумча медицина, альтернативдик медицина же салттуу эмес медицина деп аташат. Элдик же салттуу эмес медицинага ооруларды дарылоонун байыркы, далилденген жолдору кирет. Алар кылымдар бою оорудан, сыпкоодон айыгуу үчүн ар кыл ыкмаларды, жол-жоболорду издеп келишкен. Негизинен чөптөрдү жана дары чөптөрдү дарылоодо колдонулган, алардын жардамы менен тундурмалар жана кайнатмалар даярдалган.

Элдик тажрыйбада ден соолукту чыңдоо ыкмалары элдик медицина болуп саналып, алардын негизинде ден соолукту баалоо, калыбына келтирүү боюнча билимдерди, көндүмдөрдү жана практикалык көндүмдөрдү пайдаланышкан [2, с.43].

Элдик тажрыйба элдик медицинанын пайда болушуна негиз болгон. Көптөн бери расмий медицина салттуу түшүнүктөр жана дарылоо ыкмалары менен тыгыз байланышта болуп

келген. Бирок, бара — бара эмпирикалык маалыматтардын билимдерин топтоо, өнүктүрүү жана жалпылоо кесиптик медицинаны элдик медицинадан бөлүү, ошондой эле илимий билимдерди жана практиканы өз алдынча чөйрө катары калыптандыруу үчүн шарттарды түздү [3, с.177]. Бул көрүнүштөр адамзаттын социалдык-маданий тарыхындагы орчундуу учурду билдирип, прогрессивдүү өнүгүүнүн факторлорунун бири болуп келген. Элдик дары-дармек, анын ичинде дары өсүмдүктөрдүн, минералдык заттардын, эт жана дары сапаттарга ээ жаныбарлардын ички органдарынын ар кандай дары-дармектер менен дарылоо мүмкүндүгү жөнүндө эл тарабынан чогултулган маалымат, эмпирикалык түшүнүктөр деп аталат.

Элдик медицина колдонгону кыргыздардын байыркы доорлорго таандык экендиги шек туудурбайт. Башка элдер менен кылымдарды карыткан узак карым-катнаштардын жана өз ара мамилелердин жыйынтыктарына, ошондой эле башка "Манас" эпосунун саптарында кыргыздарга гана таандык эпикалык дарыларды камтыган дары-дармектердин топтору көп кездешет. Мисалы, апанын эпикалык дарысы, же кэпп хоп. Бул дары "Манас" эпосунун саптарында гана эмес, башка баатырдык кичи эпостордо да кездешет. Бул дары байыркы мезгилдерде эл арасында кеңири колдонулуп келген болушу мүмкүн. Апы дарысы— "Манас" эпосунда жана кыргыз фольклорунда кездешкен дары-дармектин аталышы, ар кыл пикирлер боюнча Апы дарысын кыргыздар апийим деп түшүнүшкөн [4, 65-б.]. Кайнатма, кара дара К.К. Юдахиндин кыргызча-орусча сөздүгүндө «кайнатма кара дары» апийимдин башкача аталышы деп болжолдонот. Жараланган канаттарды калыбына келтирет. Кара дары апийимдин эритүү жолу менен алынган жана ал сыйпоодо колдонулган, б.а. жараатка же сыныкка сыйпалган. "Манас" эпосунун саптарында өсүмдүктөрдөн жана жаныбарлардан чыккан дары-дармектерден тышкары минералдык дары-дармектер да эскерилет. Кыргыздардын эмпирикалык жана рационалдуу медицинасынын өкүлдөрү. баарынан мурда табып -дарыгер, б.а. «аначи» болгон.

Табып (араб тилинен табып-дарыгер, табып) - оорулууларды эмпирикалык ыкмалар жана дары чөптөр менен дарылоочу элдик табып. Дүйнөдөгү эң байыркы элдердин бири болгон кыргыздар кылымдар бою эмпирикалык жол менен ар кандай ооруларды айыктырууга жөндөмдүү жогорку натыйжалуу жана дары-дармек каражаттарын иштеп чыгышкан жана бул дары-дармектерди туура колдоно алышкан [4, с.66]. Медициналык билим Орто Азия элдерине дары-дармекке жана балдарды окутууга кызыккан кыдыруучу дербиштердин аркасында жайылган.

Кыргыздардын салттуу элдик дарылоосунда кылымдарды карыткан элдик тажрыйба менен сыноодон ийгиликтүү өткөн жана рационалдуу деп табылган дары-дармектер бар. Белгилүү болгондой, кыргыздар Теңир-Тоо жериндеги жапайы өсүмдүктөрдү дарылык максатта колдонушкан. Элдик медицинада кыргыздардын кеңири колдонулган мындай дары-дармек өсүмдүктөр да, жалбыз (мята), сарындыз (девясил), бака жалбырак, эрмен, шыбак, бөрү карагат, мендубана, уу коргошун, бүлдүркөн, төө уйгак, арча чекенди, сарымсак, көкбаш, ит мурун жана башкаларды кеңири колдонушкан. Кыргыздар медициналык практикасында кызыл мыянын тамырын кеңири колдонушкан, уу коргошун аркылуу шишиктерди, аны ички кабыл алуу аркылуу бир катар ооруларды айыктырышкан.

Кыргыздардын элдик медицинасында ар кандай ооруларды дарылоонун айрым эмпирикалык жолдору белгилүү болгон. Мисалы, Кыргыз даарыгерлери аконит -уу коргошун жана тоголок аконит -ак кодол тундурмасы менен дарылашкан.

Кыргыздардын салттуу элдик дарылоосунда чоп-чарлардын тамырларын, гүлдөрүн, бутактарын ичүү үчүн колдонулганы менен, элдик табыптар дем алуу, порошок, компресс, суу жана буу ванналары, примочкалар менен чебер жана кеңири колдонулган [5, с.78]. Дары өсүмдүктөрүнөн алынган чийки зат порошок, кайнатма, инфузия түрүндө, кээде дары чөптөрдөн сыгылган дары майлары же ширеси катары кеңири колдонулган. Кыргыздарды элдик дарылоодо шакшак коюу, өсүмдүктөн же анын бөлүктөрүнөн шакшакты орогонго,

байлаганга кеңири колдонулган. Элдик медицинада дары чөптөрдү колдонуу чөйрөсү кыйла кенен.

Кыргыз дары-дармектери дары-дармек өсүмдүктөрүнө кайрылбай дарылаган оорулар менен оорулардын саны анчалык деле көп эмес. Дары өсүмдүктөрү айрыкча ашказан, ичеги-карын, тери, нерв ооруларында, сезгенүүдө жана суук тийүүдө (суук тиип калуу), жүрөктүн ишин нормалдаштырууда, ревматизмде б.а. кызыл жөжө гөжө, кургак учукта, сарыкта жана башкаларда кеңири колдонулган, мисалы, кыргыздар кычыкты б.а. котурду дарылоодо байыркы сарынды чөптү колдонушкан. Котурду дарылоо максатында алар оорулуу терини аталган чөптүн кайнатмасы менен сүртүшкөн. Ал эми чайды суук тийгенде жана катуу баш ооруганда дары катары колдонушкан [5, с.76]. Безгек учурларында кыргыздар оорулууга горчица – кекире жана тоо-пияздын кайнатмасын беришкен.

Кыргыз дарыгерлеринде адамдардын жана бодо малдын эмчек шишиктерин дарылоо кеңири тараган. Кыргыздардын элдик медицинасы бул ооруну дарылоонун көптөгөн жолдорун жана каражаттарын билген. Мисалы, эдельвейстин -мамыр гүлүн коюу кайнатмасы менен ооруган эмчекти сүртүү шишиктин таралышына өбөлгө болот деп эсептешкен. Бул кайнатмага 7 күн бою күн сайын малып туруу керек болгон төөнүн жүнүнөн жасалган компресс сунушталган.

Кыргыздардын салттуу дарылоосу эмпирикалык жана илимий мүнөздөгү ата-бабаларыбыздын бул маалыматтар оозеки түрүндө биздин күнгө чейин жетти десек болот.

Кыргыздардын ар түрдүү мейкиндиктеги кунумдук жашоосу салттуу дарылоосу актуалдуулугун жоготпогон жана көчмөн коомдордун тарыхындагы өзгөчөлөнгөн маселелердин бири катары кабылданган. Көчмөн маданиятынын Азиянын катаал, болжолдонбогон жаратылыш шарттарына биологиялык адаптацияланышынын маанилүү жетишкендиги болуп, региондун ар кандай экологиялык нишаларына, бийик тоолуу массивдерге жана бийик тоолуу зоналарга ылайыкташкан үй жаныбарларынын ар кандай түрлөрүн көбөйтүү зарыл болгон [6, 36-б.]. Малды чыгашасыз өстүрүүгө мүмкүндүк берген мал чарбачылыгынын салттуу тажрыйбасы, кыргыздардын чарбасындагы жаныбарлардын айрым түрлөрүнүн маанисин аныктаган.

Байыркы кыргыздар түз байкоолордун маалыматтарын – эмпирикалык маалыматтарды жана кылымдар бою практикалык тажрыйбаны эске алуу менен жаратылыш дүйнөсүнүн биологиялык ар түрдүүлүгүн жакшы билишкен. Дары-дармек өсүмдүктөрүнүн дарылык касиеттерин жана аларды колдоно билүү адамдын табиятты жана өзүн терең таанып-билүүсүн көрсөтүп, адамдардын табигый жана социалдык чөйрөгө ыңгайлашуусун чагылдырып, катаал шарттарда жашоого мүмкүндүк берген. Салттуу ботаникалык билимдерди, өсүмдүктөрдү өстүрүү шарттарын, гулдорун терип, тамырларын казып кургатуу шарттары бонча кенири маалыматтарды топтошкон. Күнүмдүк жашоо турмушунда мааниге ээ болгон – практикалык жана табигый болмуштун бирдиктүү картинасын түзүү аракетин чагылдырган. Кыргыздар, бир жагынан, табигый байкоонун негизинде, экинчи жагынан, интуитивдик түрдө адам жаратылыштын бир бөлүгү деген тыянакка келишкен. Курчап турган дүйнө менен тыгыз байланышта болуу менен бирге, жаратылыштагы себеп-натыйжа байланыштарынын мыйзамдарын ачып, аларды практикалык аракеттеринде эркин колдонушкан.

Жазма маалыматтары боюнча, кыргыздар бир катар ооруларды дарылашкан, демек, илгертен бери ветеринарияда белгилүү болгон эрмен колдонулган. Элдик медицинанын жана ветеринариянын негизин түзгөн өсүмдүктөр жана чөптөр колдонулган. Ошентип, кыргыздар кылымдар бою жаныбарларга байкоо жүргүзүп келишкен, бул аларга кээ бир оорулардын алдын алуу жана дарылоо чараларын жана ыкмаларын иштеп чыгууга мүмкүндүк берген.

Элдик ветеринария (мал дарылоо) адамдын өнүгүүсүнүн эң алгачкы этаптарында, ал айрым түрлөрдүн жапайы жаныбарларын колго үйрөтүп, колго үйрөтө баштаганда пайда болгон. Карапа өндүрүшүнүн пайда болушу жана карапа идиштеринин пайда болушу элдик медицинанын жана ветеринариянын өнүгүшүнө өбөлгө түздү, тамак-ашты кайнатуу жана

сактоо гана эмес, оорулуу адамдарды жана үй жаныбарларын дарылоо үчүн дары-дармектерди ("дарыларды") даярдоого мүмкүндүк берген. Албетте, бул алгачкы элдик ветеринария болгон-жаракат алганда, төрөт учурунда оорулуу үй жаныбарына биринчи жардам көрсөтүү ж. б. адамдар үчүн колдонулган дары-дармектер-чөптөрдөн жасалган дары-дармектер, күл жана башкаларды кенири колдонушкан.

Орто Азиянын аймагында жашаган элдер илгертен бери олуттуу ветеринардык билимге ээ болушкан. Көчмөндөрдүн жашоосунда жылкылар жана бодо малдар чоң роль ойношкон. Көчмөндөр жылкыларды, айрыкча, ооруп жатканда, өтө кылдаттык менен карашкан, буга археологиялык казуулардын далилдери дагы далил. Көбүнчө көчмөндөр үй жаныбарларына жапайы жаныбарлар кол салганда биринчи хирургиялык жардам көрсөтүшкөн [7, 52-б.]. Алар жаныбарларга көп байкоо жүргүзүшкөн. Малдардын илдеттеринин негизги себептерин төмөнкүдөй аныкташкан, аларга:

Көчмөндөр илдеттердин себептерин аныктоонун негизинде бир катар ооруларды дарылашкан, дарылоодо илгертен бери ветеринарияда белгилүү болгон эрмен колдонулган. Колдонулган жана башкалар. элдик медицинанын жана ветеринариянын негизин түзгөн өсүмдүктөр жана чөптөр. Дары жасоодо колдонулган эрменден андан ачуу ичимдик, коен тамырдан, сүйкөөчү майлар жасалган.

Малды асыроо жана багуу жана алардын ыландары менен күрөшүү үчүн башка көптөгөн маанилүү жана зарыл иштерди камтыган. Ошентип, айрыкча үй жаныбарлары ар кандай ооруларга кабылып, өз убагында дарылоого муктаж болушкан. Көчмөндөр жаныбарларды багуудагы көп кылымдык тажрыйбасынын бир бөлүгү катары ооруларды таанып, керектүү жардам көрсөтүүнү үйрөнүшкөн - сыныктарды дарылашкан, төрөт учурунда жардам беришкен, өлүп калган түйүлдүктү алып кетишкен, мите курттарды кууп чыгарган, жараларды айыктыруучу, малды жылыткан дары чөптөрдү билишкен.

Кыргыздар, көчмөн турмушундагы малдардын көптөгөн ыландарын аныктап, аны дарылоонун ыкмаларын кенири колдонушкан. Учурдагы ветеринария илими элдик

дарыгерлердин тажрыйбасына таянып, төмөнкүдөй ыландардын белгилүү болгон деген пикирлерди айтышууда. Мисалы:

Уулуу өсүмдүктөрдүн ширесин малдын жараатына жана чымындын личинкаларын жок кылуу үчүн малдын жараларын жана сүртүлгөн жерлерин дарылоо үчүн колдонулган майлар колдонулган.

Кыргыз табыптары тамеки жалбырактарын мал чарбачылыгында колдонушкан. Жыпар жыттуу чөптөр менен бирге малдын кургак кыгы катары колдонулган тамекичилер тажатма курт-кумурскалардын жаныбарларга жакындашына жол беришкен эмес [8, 44-б.]. Үй жаныбарларды ыландардан айыктыруу элементтери баарынан мурда кочмон урууларда пайда болгон. Алар, албетте, өз иш-аракеттери үчүн бекем негиздеме бере алышкан эмес, бирок жаныбарлардын ооруларын дарылоо боюнча өз байкоолорун жана тажрыйбаларын укумдан-тукумга өткөрүп беришкен. Узак мөөнөттүү байкоолор адамдарга көптөгөн чөптөрдүн жаныбарларга ар кандай таасир тийгизерин аныктоого жардам берген. Адатта, жаныбарларды жана адамдарды дарылоо ошол эле адамдар тарабынан жүргүзүлүп, жогорудагы дары-дармектер оорулуу адамдарга жана жаныбарларга колдонулган.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Бердибаев Н. Салттуу медицинанын негиздери. – Бишкек, – 2019, – 150 б.
2. Кочкунов А.С. Этнические традиции кыргызского народа (социокультурные аспекты и некоторые вопросы генезиса). – Бишкек, – 2014, – С. 286.
3. Капалбаев О.Э. Предметы охоты с ловчими птицами – Бишкек, // Вестник КГУ имени И.Арабаева, – 2020, – №4, – С.169-178.
4. Жаныбаев Ж. Табыпчылык табигат сырын таануу, – Бишкек, – 2017, – 160 б.

5. Ботоканова Г.Т. Традиционные знания (философский анализ). – Бишкек, «Кут-Бер», – 2015, – С. 336.
6. Мамаюсупов Р. Элдик медицинанын эволюциясы, – Бишкек, – 2018, – 210 б.
7. Арстанбаев Р. Мал ыландарын ларылоонун элдик ыкмалары. – Бишкек, – 2021, – 160 б.
8. Нусупов Д. Көчмөндөрдүн мал-жандыктарынын эпкиндерин дарылоонун табигый жолдору. – Ош, – 2018, – 120 б.

Рецензент: кандидат исторических наук, и.о. доцент Карасартова Ч.Ж.